

УДК 343.9

DOI 10.36919/3041-1149(Print).6-7.2025.235-239

Ю. М. Пархоменко,
аспірант кафедри права,
ПВНЗ «Європейський університет»
email: yura016@ukr.net
ORCID 0009-0005-0266-2790

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МЕЖІ ПРАВОМІРНОСТІ

У статті розглядаються питання обмеження прав людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, зокрема межі правомірності таких обмежень. Аналізуються законодавчі та практичні аспекти, які регулюють застосування спеціальних заходів до осіб, що підлягають кримінальному процесу, в період надзвичайних обставин. Акцентується увага на потребі в дотриманні балансу між забезпеченням національної безпеки й правами людини, розглядаючи міжнародні норми та стандарти, що регулюють обмеження прав у кризових ситуаціях. У статті оцінюється роль органів правосуддя й правоохоронних органів у забезпеченні прав людини під час кримінального провадження в умовах воєнного стану та розглядаються механізми їхнього захисту. Окремо вивчаються перспективи вдосконалення правової практики для забезпечення законності та правової визначеності в умовах кризових ситуацій. Запропоновано способи вдосконалення правової практики з урахуванням вимог міжнародних стандартів і внутрішньої правової системи, що має вагоме значення для забезпечення правосуддя, законності та захисту прав людини навіть у період воєнного стану.

Ключові слова: права людини, обмеження прав, правомірність, кримінальне провадження, межі допустимості, воєнний стан.

Постановка проблеми та її актуальність. Тема обмеження прав людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальною з огляду на сучасну ситуацію в Україні та інших країнах, де воєнний стан став відповіддю на загрози національній безпеці. Воєнний стан часто вимагає введення специфічних правових заходів для забезпечення безпеки держави та її громадян, що може призводити до тимчасових обмежень прав людини, зокрема в контексті кримінального процесу.

Однією з ключових проблем є визначення меж правомірності таких обмежень, адже потрібно забезпечити баланс між державними інтересами в період кризових ситуацій і дотриманням основоположних прав та свобод людини. Важливим аспектом є питання співвідношення міжнародних стандартів прав людини з внутрішнім законодавством у періоди надзвичайних ситуацій, а також визначення механізмів захисту прав осіб, щодо яких застосовуються обмеження в рамках кримінального провадження.

Вивчення цієї теми дає змогу не тільки визначити правові межі можливих обмежень прав людини, а й запропонувати способи вдосконалення правової практики з урахуванням вимог міжнародних стандартів і внутрішньої правової системи. Це має вагоме значення для забезпечення правосуддя, законності та захисту прав людини навіть у період воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обмеження прав людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану є важливою темою, яку досліджували українські науковці, а саме: І. М. Михайлова вивчала питання обмеження прав людини в умовах надзвичайного та воєнного стану, зокрема в контексті кримінального процесу, приділяючи увагу правовим механізмам, що визначають межі таких обмежень; Т. С. Ківалов досліджував правові аспекти обмеження прав людини в умовах воєнного стану, акцентуючи увагу на законних межах застосування таких обмежень у кримінальному процесі, а також на потребі в забезпеченні правосуддя; О. В. Шишка

займався дослідженням впливу воєнного стану на кримінальне судочинство, зокрема з погляду обмежень прав людини та забезпечення правового балансу між безпекою держави й індивідуальними правами громадян; Н. В. Кузнецова досліджувала правові межі застосування обмежень прав людини в умовах воєнного стану, зокрема в контексті кримінального процесу, і вплив міжнародних стандартів на внутрішньонаціональне законодавство. Ці науковці зробили важливий внесок у розвиток розуміння правових меж обмежень прав людини в умовах воєнного стану, особливо в контексті кримінального процесу, що дає змогу формувати правову практику й теоретичні основи для подальших досліджень і вдосконалення національного законодавства.

Метою статті є визначення допустимих меж обмеження прав людини в кримінальному провадженні в умовах дії воєнного стану, що відповідають нормам правомірності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впродовж останнього часу Розділ IX-1 КПК України та деякі інші його положення зазнали значних і системних змін, спрямованих на адаптацію вітчизняного кримінального процесуального законодавства до нових викликів, викликаних повномасштабною війною з російською федерацією. Однак зміни у воєнних положеннях КПК України не завжди були достатньо обґрунтованими та послідовними. Це, зокрема, видно із ситуації, яка виникла щодо норм, які дозволяли затримання осіб без ухвали слідчого судді на строк до 216 годин під час воєнного стану. Вони діяли лише кілька місяців і зазнали змін у результаті того, як були розкритиковані. Були піддані уточненню підстави, що визначали передачу повноважень слідчого судді керівнику органу прокуратури відповідно до статті 615 КПК України.

Такі зміни свідчать про те, що немає єдиної виробленої стратегії покращення процесуального порядку кримінального провадження в умовах, коли діє воєнний стан. Переважна кількість змін і доповнень є відображенням існуючих потреб у практиці правозастосування, що виникли вже після початку війни. Така ситуація в нормотворенні в галузі кримінальної юстиції є неприйнятною та вимагає наукового пізнання.

Це актуалізує надзвичайно важливу проблему щодо меж допустимості обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану.

Основна ідея диференціації кримінальної процесуальної форми в умовах воєнного стану полягає в потребі її адаптації до ситуації, коли забезпечення всіх процесуальних гарантій стає неможливим. Водночас перед органом законодавчої влади виникає непроста завдання – встановити, які гарантії прав і свобод допустимо обмежувати в особливий період, а які мають залишатися недоторканими. Отже, основною метою впровадження диференційованого порядку кримінального провадження є максимальне спрощення процесуальної форми без шкоди для її ефективної реалізації та втілення завдань, що унормовані статтею 2 КПК України.

Наприклад, відмова від функціонування суду присяжних та обмеження залучення понятих для провадження слідчих (розшукових) дій логічно обґрунтовано та полягає в забезпеченні безпеки громадян під час воєнного стану й загалом не викликає заперечень. Водночас багато інших обмежень, запроваджених у рамках воєнного стану, продовжують бути предметом дискусій у наукових колах, що тільки збільшуються після початкового досвіду впровадження таких положень КПК України.

У наукових джерелах проблема встановлення меж правомірності обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану досліджувалася не один раз. Так науковець С. О. Кузніченко вказує, що на обмеження прав людини в умовах воєнного стану розповсюджуються загальні правила, до яких належать: «1) заборона втручатися в сферу дії окремих прав (абсолютні права); 2) обмеження не повинно посягати на сутнісний зміст самого права людини; 3) застосування трискладового тесту для перевірки правомірності обмеження прав і свобод (обмеження повинно ґрунтуватися на законі, мати легітимну мету, бути необхідним у демократичному суспільстві)» [1, с. 36]. О. В. Лазукова, аналізуючи міжнародно-правові акти та правові позиції ЄСПЛ щодо недотримання норм Конвенції під час здійснення кримінального провадження в умовах надзвичайної ситуації, виділяє положення, яких потрібно дотримуватися, відступаючи від конкретних зобов'язань, щоб у майбутньому їх вважати законними: «1) наявність виключної загрози; 2) офіційне повідомлення; 3) пропорційність заходів, що застосовуються, та гострота надзвичайної ситуації;

4) недоторканність абсолютних прав і свобод; 5) принцип правового порядку (законності)» [2, с. 85–89]. Таке твердження є доволі повним і несуперечливим.

Згідно із загальним принципом навіть у період воєнного стану держава має докладати зусиль, щоб забезпечити максимально можливий захист прав та свобод, визначених чинним законодавством, і тільки в разі крайньої потреби може відступати від цих гарантій, водночас обмеження повинні бути пропорційні гостроті ситуації. Цю позицію частково містить положення ч. 3 ст. 7 КПК України, яке визначає, що змістовне наповнення та форма кримінального провадження під час воєнного стану повинні бути відповідно до загальних засад кримінального провадження, що визначені в частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей, встановлених розділом IX-1 КПК України.

Європейський суд з прав людини в ухвалених ним рішеннях постановив, що відступ від зобов'язань не може автоматично визначати те, що держава не гарантуватиме права, що чітко закріплені в Конвенції. На практиці, коли держава заявляє про відступ, вона переважно зазначає, що вжиті заходи «можуть» містити відступ від норм за Конвенції.

Зазвичай на рівні міжнародно-правового договірної права та національних законодавчих актів виокремлюють частину «абсолютних прав», обмеження яких не допускається за будь-яких обставин. Це в загальному закріплено в нормі статті 64 Конституції України, яка визначає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану допустимо введення обмежень прав і свобод із визначенням терміну їхньої дії. Проте права і свободи, визначені в статтях 24–25, 27–29, 40, 47, 51–52, 55–63 Конституції України, обмеженню не підлягають. Пряме використання в галузі кримінального процесу належить правам і свободам, що визначені в статті 29, а саме право на свободу та особисту недоторканість, статті 59, що визначає право на професійну правничу допомогу та вільний вибір захисника, статті 62, в якій закріплена засада презумпції невинуватості, статті 63, що гарантує свободу від самовикриття Конституції нашої держави.

Безперечно, в межах цієї теми варто враховувати й положення статті 15 Конвенції про захист прав та основоположних свобод, що визначає право держав на відступ від власних зобов'язань у разі воєнного стану чи інших небезпечних явищ, які несуть загрозу життю нації. Таке виключення допустиме тільки в межах, що є потрібними для нейтралізації напруженої ситуації, за умови, що такі міри не вступають у конфлікт з іншим державними зобов'язанням міжнародного характеру (це явище має назву дерогація). Водночас не є допустимим відступ від положень статті 2, за виключенням випадків, коли настає смерть через правомірні воєнні дії, і так само від положень статей 3, 4 (пункт 1) і 7 Конвенції. Право держави на дерогацію також визначається нормами статті 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Конституція України та міжнародні договори закріплюють позитивні зобов'язання держави гарантувати основоположні права за будь-яких обставин, включно із воєнною агресією. Водночас постає питання щодо вибору державою належних засобів для виконання цих зобов'язань у межах КПК України, а також забезпечення ефективного юридичного захисту прав. Зокрема, Україна не вживала конкретних заходів для обмеження гарантій, передбачених статтею 3 Конвенції, відповідно до умов дерогації. Водночас процес забезпечення правового захисту осіб, які зазнали неналежного поводження в кримінальних провадженнях, було спрощено. Один із таких механізмів закріплений у частині 6 статті 206 КПК України: за умови, що суб'єкт упродовж будь-якого засідання в суді клопоче про застосування щодо неї насильницьких дій під час затримання або утримання в установі, що уповноважена на це державою, слідчий суддя повинен прийняти це клопотання, цю заяву або отримати письмову заяву від особи та: 1) призначити негайне здійснення судово-медичного огляду; 2) дати доручення відповідному органу досудового розслідування здійснити перевірку даних, викладених у заяві; 3) вжити потрібних заходів з метою забезпечення безпеки суб'єкта згідно із положеннями законодавства.

На сьогодні в пункті 2 частини 1 статті 615 КПК України закріплено положення, що вказує на можливість передачі повноважень слідчого судді, передбачених положеннями статті 206 КПК України, керівнику відповідного органу прокуратури, зокрема щодо розгляду скарг на неналежне поводження. Ця нормативна регламентація вже отримала критику в літературі, наприклад від І. В. Гловюк, яка в контексті питання розгляду скарг і клопотань про незаконне

позбавлення свободи справедливо зауважила, що такий порядок унеможливило неупереджений розгляд заяви (скарги, клопотання) відповідно до статті 206 КПК України [3, с. 331].

В аспекті розгляду скарг на неналежне поводження цей підхід виглядає ще більше недоцільним, оскільки частина 6 статті 206 КПК України дає оскарження «під час будь-якого судового засідання». Беручи до уваги той факт, що, відповідно до положень статті 615 КПК України, повноваження щодо обрання запобіжного заходу як тримання під вартою та продовження строку його дії дають змогу делегувати керівнику відповідного органу прокуратури, виникає питання не тільки щодо неупередженості суб'єкта розгляду певної скарги, а й про можливість її подати загалом. Отже, підтримуємо позицію, що посилання на норми статті 206 КПК України повинно бути прибрано з норми пункту 2 частини 1 статті 615 КПК України.

Цей приклад засвідчує, що розмежування прав і свобод на абсолютні та ті, від яких допустимо відступити під час воєнного стану в зміненому Розділі IX-1 КПК України, носить достатньо умовний характер. Спрощення процесуальної форми та дієвих методів захисту юридичного характеру, безумовно, має вплив на таке розмежування, що не завжди себе виправдовує. Закономірності у сфері нормотворення кримінальної юстиції свідчать, що цей аспект недостатньо враховується, і таку ситуацію потрібно виправити.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна дійти таких висновків:

1. Законодавча потреба в обмеженнях. У період воєнного стану держава має право обмежувати окремі права та свободи громадян, але це обмеження повинно бути обґрунтованим, пропорційним і відповідати потребам національної безпеки. Кримінальний процес в умовах воєнного стану має забезпечувати баланс між потребою в оперативному реагуванні на виклики війни та дотриманням основоположних прав людини.

2. Реалізація прав у кримінальному процесі. Обмеження прав у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану повинні бути чітко визначеними та не порушувати фундаментальних прав, як-от право на свободу, право на захист, презумпція невинуватості та інші основні свободи. Тільки в разі крайньої потреби такі обмеження можуть бути введені.

3. Проблеми нормотворення. Зміни в законодавстві, які стосуються кримінального провадження в умовах воєнного стану, мають бути чіткими, системними та передбачуваними. Проблеми, пов'язані з частими змінами норм і їхньою недостатньою продуманістю, вимагають удосконалення правової бази й вироблення єдиної концепції регулювання кримінальних процесів у воєнний період.

4. Міжнародно-правові аспекти. Важливою складовою є врахування міжнародно-правових стандартів, які передбачають, що обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій мають відповідати принципам пропорційності, відповідності та законності. Україна повинна дотримуватися цих принципів для забезпечення правомірності обмежень.

5. Доктринальне осмислення. Оскільки існуючі зміни в законодавстві часто є реакцією на поточні потреби правозастосовної практики, варто розробити доктринальні підходи до обмежень прав людини в умовах воєнного стану. Це дасть змогу забезпечити більш чітке й обґрунтоване застосування норм, які стосуються прав людини в кримінальному процесі.

Отже, обмеження прав людини в умовах воєнного стану повинні бути не лише потрібними та пропорційними, а й чітко регламентованими, що дасть змогу ефективно забезпечувати безпеку та дотримання прав у процесі кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 32–36.
2. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 263 с.
3. Гловук І. В. Зміна повноважень керівника органу прокуратури щодо позбавлення свободи особи: новели КПК України. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання», м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 330–331.

REFERENCES

1. Kuznichenko S. O. Kontsept obmezhenia prav liudyny v umovakh voiennoho stanu. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys*. 2022. № 1–2. S. 32–36.
2. Lazukova O. V. Osoblyvyi rezhym dosudovoho rozsliduvannia v umovakh voiennoho, nadzvychainoho stanu abo u raioni provedennia antyterorystychnoi operatsii : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kharkiv, 2018. 263 s.
3. Hloviuk I. V. Zmina povnovazhen kerivnyka orhanu prokuratury shchodo pozbavlennia svobody osoby: novely KPK Ukrainy. *Aktualni problemy yurydychnoi nauky* : zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Dvadtsiat pershi osinni yurydychni chytannia», m. Khmelnytskyi, 6 zhovtnia 2022 roku. Khmelnytskyi : Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava imeni Leonida Yuzkova, 2022. S. 330–331.

Y. M. Parkhomenko. RESTRICTIONS OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL STATE: LIMITS OF LEGALITY

The article examines the issues of restricting human rights in criminal proceedings under martial law, in particular, the limits of the legality of such restrictions. The legislative and practical aspects that regulate the application of special measures to persons subject to criminal proceedings during a period of emergency are analyzed. The author emphasizes the need to maintain a balance between ensuring national security and human rights, considering international norms and standards that regulate the restriction of rights in crisis situations. The article assesses the role of justice and law enforcement agencies in ensuring human rights during criminal proceedings under martial law and considers the mechanisms for their protection. The prospects for improving legal practice to ensure legality and legal certainty in crisis situations are separately studied. Ways are proposed to improve legal practice, taking into account the requirements of international standards and the domestic legal system, which is of great importance for ensuring justice, legality and protection of human rights even during martial law.

Keywords: human rights, restrictions on rights, legality, criminal proceedings, limits of admissibility, martial law.